

Шостак І. В.

ВИКОРИСТАННЯ ГЕНДЕРНОГО АНАЛІЗУ В ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ВСТУП ДО РОЗГЛЯДУ ПРОБЛЕМИ

У статті розкрито проблему специфіки застосування гендерного аналізу в психологічній науці. Зроблено наголос на інтерпретації понять “гендер” та “гендерні дослідження”. Розкрито у загальних рисах еволюцію гендерних досліджень у психології. Автор відзначила, що методологія і методика гендерних досліджень на сьогодні у психології ще не стали домінуючими.

Статья освещает проблемы специфики использования гендерного анализа в психологии. Сконцентрировано внимание на интерпретации категорий “гендер” и “гендерные исследования”. В общих чертах показана эволюция гендерных исследований в психологии. Автор отметила, что сегодня методология и методика гендерных исследований в психологии еще не доминируют.

A problem of specialized gender analysis in psychological science is explored in this article. It has made the interpretations of the ideas of “Gender” and “Gender research”. And also the evolution of gender research in psychology is discovered. The author has noted that the methodology and methods of gender research in psychology has not yet become dominant up to date.

Початок ХХІ століття в українській науці характеризується активізацією гендерних досліджень. І соціологія, і політологія, і психологія та низка інших дисциплін одним із завдань своїх студій визначають гендер.

Гендерні дослідження у психології розвивалися не так інтенсивно, як в інших гуманітарних дисциплінах. Пошук статевих відмінностей, який здійснювався в рамках диференціальної психології, переважно опирався на досвід і дос-

лідження чоловіків, породжуючи подвійний зсув і нормування, виходячи з маскулінного. Ситуація почала змінюватися в останні роки.

“Гендерні студії”, або “Gender Studies”, входять в науковий обіг в західноєвропейських країнах, США і Канаді на початку 1980-х років. Ще в 1960-ті роки поняття “гендер” в тому значенні, в якому воно використовується сьогодні як “співвідношення людей різної статі” або “соціальний конструкт статі”, було абсолютно невідоме і вживалось для опису лише граматичної категорії, яка дослівно перекладається українською мовою, як “рід”.

Слід зауважити, що є певна невизначеність та проблемність категорій, на яких ґрунтуються гендерні дослідження, – статі й гендера. Це, а також паралельний і не завжди односпрямований розвиток поняття “гендер” у різних сферах (філософії, літературознавстві, соціології та психології), постійне обговорення його у термінах постструктуралізму і постмодернізму, породило досить широкий спектр різних тлумачень. Це змусило вчених зосередити увагу, перш за все, на тому, яким чином і з яких компонентів конституювалося і конституюється сучасне уявлення про систему стать-гендер [14].

Зазначимо, що гендер може розглядатись як історична та соціальна категорія. Природна гендерна ієрархія пов’язується з функціонально-рольовою моделлю поведінки. Тому гендер, будучи культурно та історично відносним феноменом, визначається не біологічно, а соціокультурно. Він також розглядається як сукупність уявлень про особистісні та поведінкові особливості чоловічого та жіночого. Ці особливості, взяті окремо, визначають фемінінність або маскуліність: чоловіче в жіночому і жіноче в чоловічому. Жіноче ідентифікується з тонкою інтуїцією, емоційністю, покірністю. Чоловіче – з агресивністю, логікою. Поняття гендер характеризує психологічну, соціальну та культурну різницю між чоловіками та жінками [5].

Значний інтерес, який сьогодні відчувається у психології до гендера як поняття, що відкриває нові теоретичні і пізнавальні перспективи, свідчить про те, що в останні десятиріччя відбулось не лише переосмислення проблеми взаємовідношення статей, але що співвідношення статей лише тепер стало сприйматись як форма соціальної організації.

Гендерні дослідження – це дослідження способів відображення соціального розуміння статевих відмінностей, дослідження існування людського роду у вигляді значень і сенсу: залежно від розподілу за ознакою статі в соціальних організаціях та інституціях (ринок праці, сім'я, освіта) нормативних значень, які виражаються в політичних і релігійних доктринах; символів; значень особистісного сприйняття.

Поняття „гендерні дослідження” ще нещодавно ототожнювалося в науковій практиці з „феміністськими” чи „жіночими” дослідженнями. Нерідко використовували і поняття „дослідження жіночих проблем”. Насправді ж об'єкт гендерних досліджень – не жінка, а весь спектр соціальних взаємодій між статями, заснованих на міжстатевій стратифікації соціуму. Центральне місце в сфері гендерних досліджень займає вивчення відмінностей і подібності в соціальній поведінці статей. Предметом гендерного аналізу є обидві статі, їх стосунки між собою, їх взаємозв'язки і взаємодетермінації з соціальними системами різних рівнів. Виходячи з цього, гендерний підхід можна використовувати у вивченні як жіночих, так і чоловічих моделей статевої ідентифікації та самореалізації.

Якщо звертатися до проблеми еволюції гендерних досліджень у психології, то відправною точкою є не 1975 рік, коли до наукового вжитку було введено термін “гендер”. Піонером нової галузі вважають Г. Гейманса, автора праці “Психологія жінки” (1911 р.). Проблеми гендерної ідентичності та гендерної соціалізації були розкриті у праці М. Мід “Дорослішання на Самоа” (1928 р.). Ці теоретичні праці дали поштовх для експериментальних досліджень (Х. Томпсон, Л. Холлінгворс, Х. Дойч, Дж. Лампл де Грут та ін.), які показали, що інтелектуальні подібності між чоловіками та жінками є більшими, аніж відмінності [3].

Дослідження гендерної проблематики пов'язане з поглибленим вивченням таємниць людської психіки. Зокрема, К.-Г. Юнг зазначав, що немає чоловіка, який був би повністю позбавлений жіночих рис. І навпаки. Він увів поняття архетипів „чоловічості” та „жіночості”, тобто анімус, який формує думку, та аніму, котра відтворює настрої [8].

Аналізуючи гендерні дослідження, можемо помітити, що дослідники неодноразово звертаються до ідей З. Фрейда,

хоча його самого важко зарахувати до т.зв. “гендерних психологів”. Він є автором праці “Психологія жінки” (1933), статті “Жіночність” та ін., які стосувалися розвитку жінки та в яких він розробив уявлення про нарцисизм у чоловіків та жінок. Його ідеї міцно вкоренилися у психологічній науці й на багато років утвердили стереотипне сприйняття жінки [3].

Хоча, як зазначає Т. Булавіна, безумовною заслугою психоаналізу З. Фрейда стало зняття жорсткої межі між нормою та патологією і акценту на аномальності при вивченні психологічної динаміки, що особливо було характерне для опису жіночої психіки. Поза тим психоаналітична теорія, як і більшість інших, при поясненні виявлених відмінностей зверталася перш за все до біології, яка не є надійним для цього ґрунтом. Інтерпретація цієї ситуації психогенетиком Р. Левонтіним вкладена у парадоксальну тезу: “Всі вони [статеві, расові і т. ін. відмінності] – навіть суто біологічні – мають історичне походження та всі оголошуються біологічними – навіть суто історичні...” [14].

Ґрунтовну критику позиції З. Фрейда здійснила його учениця Карен Хорні, яка наголосила на тому, що ідеї про жінок вийшли із маскулінного нарцисизму. І хоча у подальшому відносини між психоаналізом та гендерною психологією розвивалися суперечливо, психоаналіз і надалі залишається одним із класичних напрямків у розвитку жінки.

Однією з перших робіт, яка звернула увагу на існування системи стать-гендер, була робота Гейл Рабін “Обмін жінками” (1947 р.). Використовуючи методи психоаналізу та структурної антропології, вона дослідила символічне значення факту обміну жінок в архаїчних суспільствах, дійшовши висновку, що саме обмін жінок між племенами відтворює чоловічу владу і структури ідентичності, які відносять жінок виключно до сімейної сфери і оцінюють їх як біологічний чинник. Це породжує статево-гендерну систему як набір угод, через які суспільство трансформує біологічну сексуальність у продукт людської активності. Іншими словами, гендерна система, яка конструює дві статі як відмінні, нерівні і взаємодоповнюючі, фактично є системою влади і домінування, метою якої є концентрація матеріального і символічного капіталу в руках батьків [18].

Активізуються, виходять на новий рівень гендерні дослі-

дження у 1960-х роках. За даними журналу “Psychological Abstracts”, протягом 1950-1980 років було опубліковано 30 тисяч робіт із проблеми статевих відмінностей. Це праці таких вчених: М. Хорнер (розробила програму “Подолання страху успіху”), Е. Маккобі та К. Жаклін (спільна праця “Психологія статевих відмінностей”), С.Бем (розробила теорію гендерної схеми), Н. Ходоров (здійснила синтез психоаналітичної та соціологічної теорій з фемінізмом), К. Гілліган (стаття “Іншим голосом”) та ін. [3].

Теорія гендера знайшла подальшу розробку в роботі “Про редифініцію понять стать і гендер” психолога Р. Унгер. Вона запропонувала застосовувати слово “стать” лише щодо специфічних біологічних аспектів людини і використовувати слово “гендер”, коли мова йде про соціальні, культурні і психологічні аспекти. Таким чином, щоб описати співвідношення статей у суспільному значенні, довелось відмовитись від поняття розрізнення статей, яке базувалось на утвердженні біологічних особливостей, і насамперед тому, що таке розрізнення передбачало незмінність жіночих і чоловічих статевих ролей, що не лише сприяло легітимації патріархальної системи влади, але й розглядало її як природно дану. Розрізнення понять стать і гендер мало сприяти усуненню цього причинного зв'язку і вести до усвідомлення того, що поняття “жіночість” і “мужність” обумовлені багатоманітністю культурних значень.

Якщо статеві особливості ставляться у залежність не від біологічних параметрів, а від соціально-культурних класифікацій, то відношення між статями не може більше розумітись як репрезентація природного порядку, а повинне розглядатись як репрезентація внутрішньокультурних систем правил. “Гендер не можна ототожнювати з “природною” статтю. Скоріше мова йде про репрезентацію деякого відношення, яке є основою для відношень індивідуума і суспільства і базується на сконструйованій і усталеній опозиції двох біологічних статей”.

Починаючи з 1960-х років, проблематика гендера стає популярною насамперед у соціальній психології. Гендерні дослідження привели до розуміння того, що проблема нерівності набагато глибша, ніж це уявлялось; що вона впирається у відтворення нерівності можливостей. Була переосмислена

роль культури, популярних стереотипів, упередженості науки у формуванні уявлень про жіноче й чоловіче, про мужність і жіночність та їх роль у творенні бар'єрів перед жінками й чоловіками. Гендерні дослідження вивчають динаміку змін чоловічих і жіночих ролей у суспільстві й культурі, розробляють перспективну стратегію досягнення фактичної рівності можливостей жінок і чоловіків [19].

У 1980-90-ті роки гендерні дослідження в західних країнах стають досить поширеними, проникаючи в академічні дисципліни. Розвиток цих досліджень виокреслив як складність у розумінні гендера, так і різноманітність методів дослідження гендера. Одним із найбільш поширених є розуміння гендера як соціальної конструкції, в межах якої розглядається конструювання гендера через різні інститути соціалізації, культуру, поділ праці. У межах цього підходу гендер розуміється як організована модель соціальних відношень між жінками і чоловіками, яка не лише характеризує їх взаємини у сім'ї, але й визначає їх соціальні відношення в основних інститутах суспільства. Соціальне відтворення гендерної свідомості на рівні індивідів підтримує засновану на статевій ознаці соціальну структуру. Втілюючи у своїх діях очікування, пов'язані з гендерним статусом, індивіди конституюють гендерні відмінності і одночасно обумовлені ними домінування і владу. На думку Джоан Скотт, усвідомлення гендерної приналежності – конституюючий елемент соціальних відношень, заснованих на сприйнятті міжстатевих відмінностей, а стать – це пріоритетний спосіб вираження владних відношень [14].

На сучасному етапі в українській науці гендерна психологія набирає обертів. Вона характеризується проведенням експериментальних досліджень, теоретичним осмисленням емпіричних фактів, початком крос-культурних досліджень, адаптуванням відомих методів психології для вивчення гендерної проблематики і розробкою специфічних гендерних методик. Починають видаватися підручники на основі гендерних досліджень. Розпочато впровадження результатів гендерних досліджень у практику. Гендерна психологія розвивається в основному у таких напрямках, як психологія статевих і гендерних відмінностей. При цьому слабкою стороною і надалі залишається невелика кількість уза-

гальнюючих теорій. Дослідження, які проводяться за різними напрямками, поки що не об'єднанні жодною теоретичною базою чи спільною програмою. З іншого боку, приємним є факт все більшого зацікавлення гендерною проблематикою наших вчених-психологів [3].

Виділення жінок як самостійної частини дослідження дозволяє проявити цілу низку методологічних і методичних зміщень минулих експериментів, які, як наслідок, призводять до спотворення отриманих знань щодо психології чоловіків та жінок. У цьому зв'язку критиці піддаються процедури психологічного дослідження, де сексистські тенденції часто спровоковані феноменом соціальної бажаності. Прагнення психологів до об'єктивності отримання знань ускладнюється тим, що упередження щодо тієї чи іншої статі можуть міститися вже у формулюванні проблеми, висуненні гіпотези чи підборі тестових завдань. Стаття дослідника також суттєво впливає на результуючі показники вже на етапі збору та обробки первинної інформації, а інтерпретація отриманих даних з використанням гендерно нечутливої або й відверто сексистської теорії породжує замкнене коло самосправджуваних припущень [14].

Гендерні дослідження вивчають суспільні інститути, які формують „традиційні” ролі й культурні норми: державу, сім'ю, систему освіти, церкву, мову, законодавство, механізм суспільного розподілу праці, засоби масової інформації. Вони дають змогу розкрити соціальні та культурні механізми, за допомогою яких у традиційному суспільстві формується нерівність людей на основі їх біологічної статі. Гендерні дослідження, що становлять важливий розділ сучасного суспільствознавства, вивчають соціальні і культурні відмінності в становищі і поведінці чоловіків та жінок у конкретному соціокультурному середовищі. Вони безпосередньо пов'язані з реалізацією прав людини.

Сам гендерний підхід за наявності смислової варіативності поняття „гендер” може також включати в себе певні специфічні особливості теоретичного ракурсу, що свідчить про дискусійність і багатоплановість гендерних досліджень, що приводять до неоднозначності рішень. Так, гендерно-чутливий підхід концентрує увагу на індивідуальних відмінностях і на відмінності поглядів чоловіків і жінок, при ви-

знанні статусної рівності між ними. Гендерно-нейтральний підхід наполягає на визнанні рівностей статей при тому, що гендерні відмінності визнаються незначними й не допускають ціннісних визначень. При гендерно-стереотипізованому підході визнаються відмінності, але заперечується рівність між статями. Жінки і чоловіки повинні культивувати статевої відмінності, причому, в цій системі стосунків жінка завжди повинна потребувати захисту і підтримки з боку чоловіка. Гендерно-орієнтовані дослідження соціалізації дітей за статтю, не заперечуючи значення й впливу біологічної статі, віддають перевагу впливу соціуму на становлення й конструювання гендерної ідентичності індивідів і гендерних відносин. Гендерна психологія бере за основу те, що гендерна ідентичність не є одноманітною, жорсткою, однаковою для всіх чоловіків і для всіх жінок у рамках своєї статі.

Серед психологів популярне пояснення різної поведінки чоловіків та жінок ступенем вираженості таких психічних рис, як агресивність та домінантність, які, своєю чергою, виводяться із особливостей гормональної природи кожної статі. Цікава з цього приводу думка І. Кона, що чоловіча агресивність справді має природні передумови, але вона не є суто біологічним феноменом і не завжди буває антисоціальною, пов'язаною із застосуванням насильства. Механічно вивести її з рівня тестостерону неможливо – тут слід розрізняти базовий, більш або менш постійний рівень тестостерону і його тимчасові, ситуативні флуктуації, а також розрізняти змагально-домінантну і агресивно-насильну поведінку. Між рівнем тестостерону і поведінкою існує обернений взаємозв'язок. Вимірювання рівнів тестостерону в ситуації змагання показали, що у переможців рівень тестостерону різко підвищується, а у тих, хто програв, залишається таким же або знижується. При цьому ключовим чинником був не сам по собі тестостерон, а досягнення успіху: внаслідок переживання успіху, здобутого в боротьбі, секреція тестостерону підвищується, але передбачити за рівнем тестостерону, хто перемаже, неможливо. До речі, це правильно і для жінок [13].

Як показують психологічні дослідження, далеко не всі чоловіки і хлопчики напористі й агресивні. Агресивність хлопчачих груп і чоловічих компаній – не стільки індивідуально-

психологічний, скільки груповий феномен: сильним і агресивним хлопчикам легше завоювати престижне становище в ієрархічній структурі хлопчачої групи. Це сприяє закріпленню відповідного стилю взаємовідносин і системи цінностей, які пред'являються іншим як норма, незалежно від їх індивідуальних якостей. Ототожнення маскуліності з насильством психологічно типове не стільки для сильних, скільки для слабких чоловіків, які не впевнені у своїй маскуліності.

Загалом, аналіз численних експериментів із диференціальної психології, націлених на пошук статевих відмінностей, демонструє, що однозначно доведених фактичних відмінностей між різностатевими групами небагато. Наприклад, була виявлена у чоловіків помітна латералізованість півкуль головного мозку і їх рівноактивність у жінок. Вчені, долучивши інші результати щодо відповідності півкуль різним пізнавальним процесам, почали робити далекосяжні висновки, але, в залежності від уявлення про "кращість" тих чи інших функцій, їх зміст змінювався на прямо протилежний. Тож виводити з цього факту ті чи інші психологічні наслідки, навіть вираховані зі статистично значущою різницею між груповими середніми, слід дуже обережно, пам'ятаючи про математичну, а не сутнісну природу самих показників і неможливість в експерименті забезпечити рівність соціалізаційних чинників.

Тож не дивно, що навіть коректно отримані відмінності між жінками і чоловіками виявляються не настільки значущими і часто не перевищують 5 %. Більш того, як доводить Г.Крайг, протягом останніх десятиріч фіксовані відмінності стають менш виразними, що відбувається на фоні зменшення гендерної сегрегації процесів соціалізації [14].

Методологія і методи гендерних досліджень на сьогодні у психології ще не стали домінуючими. Проте дослідження, які стосуються аналізу статево-ролевих відмінностей, що виконані за традиційним алгоритмом, стають важливими для розвитку вітчизняної гендерної психології. Виділення гендерної специфіки може виступати для дослідника як розв'язання одного із завдань у контексті загальної програми дослідження. При цьому слід пам'ятати, що рівень такого завдання настільки високий і суттєвий, що його вирішення

здатне змінити першопочаткову ієрархію проблем і цілей. Таким чином дослідження, побудоване в руслі певної проблематики, набуває інших акцентів, виходить на постановку принципово інших завдань, коли в програму дослідження вводиться гендерний аспект [15].

На цьому ґрунті виникає “нова психологія статі”, котра прагне подолати вказані обмеження традиційних психологічних досліджень. Ця теорія пояснює становлення статі у дітей на основі наявних в культурі соціальних стереотипів і говорить про те, що діти використовують стать як принцип пізнання світу, тому що культура всіма засобами наполягає на тому, що стать є найважливішою категорією в соціальному житті. Змін зазнає поняття статі, яке постає як складне поєднання психологічних рис, соціальних ролей та поведінкових стратегій, сформованих за впливу ситуаційних вимог. Сама ж поведінка, як зауважує І.Клецина, не має ознаки статі, вона обумовлена психосоціальним досвідом індивіда, його здатністю до навчіння і мінливими умовами конкретних соціальних обставин [11].

Наявна різноманітність підходів до проблеми гендера, а також наявність певної кризи в розробці теорії самі по собі є свідченням ступеня її розвиненості і теоретичної глибини. Використання гендерного підходу в психологічному пізнанні надає широкі можливості для переосмислення культури, але разом з тим необхідно усвідомлювати, що це не просто нова теорія, а теорія, прийняття якої передбачає зміну ціннісних орієнтирів і перегляд багатьох усталених уявлень.

Література

1. Агеев В. С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопр. психологии. – 1987. – №2. – С. 152-158.
2. Алешина Ю. Е., Волович А. С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины: [Психол. исслед.] // Вопр. психологии. – 1991. – № 4. – С. 74-82.
3. Бендас Т. В. Гендерная психология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
4. Бендас Т. В. Гендерные исследования лидерства // Вопр. психологии. – 2000. – № 1. – С. 87-95.
5. Бурн Ш. Гендерная психология // www.koob.ru

6. Визгина А. В., Пантелеев С. Р. Проявления личностных особенностей в самоописаниях мужчин и женщин // Вопр. психологии. – 2001. – № 3. – С. 91-100.

7. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ: Фоліант, 2003. – 300 с.

8. Гендерні дослідження в історичній соціології // ua.textreferat.com

9. Гідденс Е. Соціологія. – К., 1999. – 726 с.

10. Грабовська І. Україна – простір гендерних утопій чи реальних проблем? // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 11-13.

11. Клещина И. С. От психология пола – к гендерным исследованиям в психологии // Вопр. психологии. – 2003. – № 1. – С. 61-78.

12. Клещина И. С. Теоретические проблемы гендерной психологии // Мир психологии. – 2001. – № 4. – С. 162-179.

13. Кон И. С. Психология половых различий // Вопр. психологии. – 1981. – № 2. – С. 47-57.

14. Малес Л. В. Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники гендеру // Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: "К.І.С.", 2004. – С. 109-131.

15. Радина Н. К. Об использовании гендерного анализа в психологии16. ческих исследованиях // Вопр. психологии. – 1999. – № 2. – С. 22-27.

17. Ренкін П. Гендер і державна політика. – К.: Основи, 2004. – 394 с.

18. Семенова Л. Э. Гендерный анализ стратегии и тактики притязаний у детей старшего дошкольного возраста // Вопр. психологии. – 2002. – № 6. – С. 23-31.

19. Чухим Ч. Гендер та гендерні дослідження в ХХ столітті // <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/chuhym.htm>

20. O'Donnell G. Mastering Sociology. – Hampshire, 2002. – 426 s.